

HELPPO NAKKI?

MARJA NENONEN

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
JOENSUUN YLIOPISTOSSA
14. KESÄKUUTA 2002

Kuvan 1 Viivi ja Wagner -sarjakuvassa Wagner-sika käyttää kaikissa puhekuplissa idiomaattista kieltä. Varsinaisia idiomeja ovat kuitenkin vain ensimmäisessä ja kolmannessa ruudussa olevat *vetää lärvit* ja *vetää lärviin*. Muut ovat rajatapauksia: *pännii* on tässä yksisanainen ilmaus, joka

kuuluu idiomaattiseen kokijakonstruktion, jossa tekijä ei ole subjektin sijassa vaan partitiivissa; kokonaisuudessaan ilmaus kuuluu: *minua pännii*. *Ei tuossa kunnossa* taas on merkitykseltään kompositionaalinen ilmaus, jonka merkitys on kuitenkin tilannesidonnainen. Replikki ei aukene ilman maailmantietoa: *ei tuossa kunnossa* tarkoittaa, että 'tänään et pääse ravintolaan, koska olet jo nauttinut tarpeeksi alkoholia'.

Kuva 1

Kuten monia kielitieteen käsitteitä, myös idiomeja on hankala määritellä. Idiomi on melko hämärärajanen kielen yksikö verrattuna vaikkapa sanoihin tai lauseisiin — jotka nekään eivät ole aina täysin yksiselitteisiä. Idiomissa on toisaalta jotain sanamaista — sillä on oma merkitys — toisaalta se on yleensä myös useammasta kuin yhdestä sanasta koostuva lauseke, jossa on omat syntagmaattiset suhteensa. Usein idiomi määritellään seuraavasti: idiomi on

epäkompositionaalinen sanaa pitempi ilmaus eli ilmaus, jonka merkitystä ei voida johtaa sen osina olevien sanojen merkityksistä. Idiomi on aina myös jollakin tavoin vakiintunut, konventionaalistunut. Tämän lisäksi idiomi on aina jossakin suhteessa kangistunut: siihen ei voi helposti vaihtaa sanoja, kuten niin sanottuun vapaaseen lausekkeeseen, eikä sitä voi muunnella myöskään syntaktisesti miten haluaa. Emme siis voi sanoa *minä pännin* tai *taidan vetää lär-*

visä tai *taidan vetää turvat* ilman, että idiomien merkitys muuttuisi tai että ilmaus kadottaisi idiomaattisuutensa.

Entä nämä kaksi sarjakuvassa esiintyvää idiomia? Suomen kieltä opetteleva voisi äkkiseltään luulla niitä saman idiomien muunnelmiksi, koska ne muistuttavat melkoisesti toisiaan. Ainoa erottava tekijä on sija: *vetää lärvit* on monikon nominatiivissa, kun taas *vetää lärviin* on yksikön illatiivissa. Syntyperäinen kielenpuhuja tunnistaa ne kuitenkin heti eri ilmauksiksi. Idomit ovatkin yleensä kielikohtaisia, lukuun ottamatta suoraan kielestä toiseen lainautuneita ilmauksia.

Miksi juuri nämä sijat? Miksi illatiivi ja monikon nominatiivi? Nämä sijat osoittautuvat suomessa hyvin idiomaattisiksi. Eri kielioppitraditiot selittävät juuri tiettyjen sijojen käyttöä idiomeissa omalla tavallaan. Generativisti sanoisi, että koska kielessä kaikki on joko listattu tai sääntöinä, täytyy idiomien olla listattuna leksikkoon, sillä niitä ei voida johtaa sääntöjen avulla. Sijavalinnalla ei siis ole merkitystä, vaan muoto on sattumalta vain joutunut juuri tähän idiomiin.

Kognitivisti puolestaan saattaisi sanoa, että monikon tunnus ilmaisee suomessa usein myös muuta kuin pelkkää lukumäärää, esimerkiksi toiminnan useutta. Idiomissa *vetää lärvit* ei vedetä itseä kohti useita 'naamoja', kuten kompositionaalinen tulkinta kuuluisi, vaan noudatetaan tiettyä toistuvaa käyttäytymismallia. Monikon tunnuksen käyttö on siis semanttisesti motivoitua. *Vetää lärviin* on kuitenkin jo hankalampi selittää: *vetäminen* on yleensä itseä kohti tapahtuvaa toimintaa, kuten idiomeissa *vetää naamaan* tai *vetää napaan*, jotka merkitsevät 'syömistä' ja joissa tekemisen kohde on niin ikään jotain syötävää. *Vetää lärviin* tai sen lähisynonnyymi *vetää turpaan* taas muistuttavat muodoltaan edellisiä, mutta niissä *vetäminen* on konventionaal-

tunut merkitsemään 'lyömistä' eli itsestä pois päin tapahtuvaa toimintaa, jossa tekemisen kohde on toinen ihminen.

Konstruktiokieliopin tulkinnassa idomit voivat olla osin listattuina, osin sääntöinä: *vetää X:t* on idiomikonstruktio, joka kuvaa nautintoaineiden ottamista, esimerkiksi *vetää huikat, savut, kännit, lärvit*. *Vetää lärviin* on tässäkin kuvauksessa ongelma edellä jo esitettyjen esimerkkien vuoksi: sama konstruktio voi merkitä myös 'syömistä'. Miksi *lärviin vetäminen* ei sitten ole 'syömistä' vaan 'lyömistä'? Tämän ilmiön selityksenä täytynee jälleen tyytyä sattumaan. Mikään edellä esitetyistä selityksistä ei ole täysin tuulesta temmattu, mutta ei myöskään tyhjentävä. Idiomeissa on useimmiten jotain sattumanvaraista ja jotain motivoitunutta. Joku on aluksi sattumalta ryhtynyt käyttämään ilmausta, jossa *vetäminen* merkitsee 'lyömistä' tai 'syömistä'. Ilmaus on sitten levinyt kieliyhteisöön. Tämän mallin mukaan on saattanut syntyä myös toisia idiomeja.

Entä idiomien muunneltavuus? Miksi voidaan sanoa, että *minua pännii*, mutta miksi yhtä hyvin ei voisi sanoa *minä pännin*? Tai miksi voi sanoa, että *koko juttu meni mönkään*, mutta ei voida sanoa: *koko juttu tuli möngästä*. Mitään selkeää hierarkista systemaattisuutta idiomien syntaktisen ja leksikaalisen jähmeyden suhteen ei voida havaita ainakaan suomen lausekeidiomeissa. Ne asettuvat kuitenkin jatkumolle syntaktisesti täysin jähmeistä lausekkeista sellaisiin lausekkeisiin, jotka sallivat miltei minkä tahansa muunnelman menettämättä silti idiomaattista merkitystään. Idiomeihin näyttävätkin vaikuttavan toisaalta syntaktiset, toisaalta taas leksikaaliset rajoitukset. Vahvin tekijä verbilausekeidiomeissa näyttää kuitenkin olevan verbi, joka hallitsee komplementtien ja koko lausekkeen syntaktista käyttäytymistä. Verbin merkitykseen vaikuttaa kuitenkin vahvasti

komplementin merkitys ja muoto, varsinkin kun on kyse semanttisesti tyhjästä perusverbistä, joka saa merkityksensä lähinnä kontekstista tai konstruktista.

Mistä idiomit sitten koostuvat? Idiomit ovat muodoltaan varsin yksinkertaisia lausekkeita. Seuraavassa taulukossa, joka esitetään laajempaan myös väitöskirjani taulukossa 9 (s. 57), esitetään erään idiomiaineiston yleisimmät verbit ja nominit. Kuten havaitsemme, kaikki yleisimmät sanat ovat yksimorfeemisia perussanoja. Idiomeissa esiintyykin melko harvoin näitä monimutkaisempia sanoja. Johdokset ja yhdyssanat ovat harvinaisia, mutta sen sijaan taivutettuja nomineja lausekeidiomeissa käytetään hyvin yleisesti. Nämä perussanat muodostavat useimmiten myös laajoja sanapesyeitä eli morfologisia perheitä, sillä ne esiintyvät lukuisten erilaisten johdosten ja yhdyssanojen osana.

verbit	nominat
olla	silmä
ottaa	mieli
saada	pää
mennä	suu
pitää	naama
vetää	asia
tulla	korva
tehdä	aika
käydä	sana
panna	turpa
lähteä	nauru
antaa	onni
pistää	henki
heittää	kuvio
päästää	käsi
jäädä	matka
katsoa	niska
lyödä	puhe
nähdä	aivot
painaa	jalka
pysyä	juttu
sanoa	kaali
iskeä	paikka

Idiomien yleisimmät sanat nuortenkirja-aineistossa (noin 3 000 idiomia / 300 000 sanetta).

Suurin osa idiomeissa käytettävistä verbeistä on eräänlaisia perusverbejä tai primäärisiä verbejä, jotka eivät itsessään kannakovin spesifiä merkitystä ja joiden merkitys määräytyy yleensä senhetkisestä kontekstista (Ruhl 1989). Onkin kysymisen arvoista, onko *ottaa* idiomeissa *ottaa päähän* sama verbi kuin silloin, kun *otetaan jotain käteen*. Vai ovatko merkitykset etääntyneet toisistaan jo niin kauas, että pitäisi puhua kokonaan eri verbeistä, jotka vain ovat samannäköisiä? Itse olen sillä kannalla, että verbi on sama, mutta merkitykseltään niin abstrakti, että se mahdollistaa hyvin laajan käytön eri konteksteissa. Nomineista idiomeissa käytetään yleisimmin ruumiinosanimiä, kuten *pää*, *silmä*, *käsi* jne. Tyypillisimpiä idiomeja ovatkin näiden yhdistelmät, kuten *ottaa päähän*, *pistää silmään*, *olla hätä kädessä*. Taulukon sanoja ei kuitenkaan voi yhdistää automaattisesti siten, että tuloksena olisi idiomit. Tässä jälleen satuma astuu peliin. *Ottaa naamaan* ei ole idiomit, vaikka *ottaa päähän* on.

Miten perusverbit ja ruumiinosannimet sitten muuten käyttäytyvät kielessä? Niillä on vahva taipumus idiomaattistua: kaikkein prototyyppisimmät ja yleisimmät verbit ja ruumiinosannimet ovat myös idiomeissa yleisimpiä. On myös huomionarvoista, että samat nominat, esimerkiksi suomen *pää* ja *käsi*, ovat joskus osana kieliopillistumisprosessia. Idiomaattisessa ilmauksessa sanalle kehittynyt merkitys voi usein toistuvassa käytössä irtaantua kokonaisuudesta, eli siitä kontekstista, johon se on idiomissa sidottu (Ojutkangas 2001). Verbilausekeidiomin osana toiminut taivutettu nimity voi abstrahoitua ja muoto voi liittyä myös muiden verbien yhteyteen ja muuttua siten kieliopilliseksi yksiköksi, kuten adverbiksi, esimerkiksi *päissään*.

On myös sanoja, jotka esiintyvät pelkästään tietyissä idiomeissa ja usein vieläpä ainoastaan yhdessä taivutusmuodossa, esi-

merkiksi *mönkään* idiomissa *mennä mönkään*, *hatkat* idiomissa *ottaa hatkat* tai *höplästä* idiomissa *vetää höplästä*. Näitä sanoja nimitetään tässä tutkimuksessa idiomaattisiksi tai morfologisiksi isolaateiksi, eristyneiksi sanoiksi, koska niillä ei ole yleensä juurikaan muuta ilmipantua morfologiaa kuin tietty taivutusmuoto ja koska ne rajoittuvat tiukasti yhteen ainoaan kontekstiin, yleensä verbiin. Tällöinkin verbi on tyypillisesti perusverbi. Tämänäyppiset ilmaukset muodostavat kiehtovan vastakohtan: erittäin yleinen ja merkitykseltään melkein pä tyhjä verbi yhdistyy harvinaiseen, merkitykseltään erittäin erikoistuneeseen saanaan.

Vaikka idiomeissa tavallisimmin käytetään yleisiä sanoja, yksittäisiä idiomeja käytetään kuitenkin yllättävän harvoin. Tekstikorpuksissa niiden frekvenssi on yleensä erittäin pieni. Idiomeja on kuitenkin helppo oppia, muistaa ja käyttää pragmaattisesti oikein. Miksi näin, vaikka idiomeja käytettäisiinkin harvakseltaan? Yksi selitys piilee siinä, että ne ovat usein kuvakielisiä. Idiomissa abstrakti idea esitetään konkreettisin sanoin, maanläheisesti. Esimerkiksi mielentiloja ilmaistaan usein ruumiinosannimiä käyttäen. On olemassa myös joitakin tyyllillisesti neutraaleja idiomeja, kuten *ottaa huomioon* tai *antaa anteeksi*, mutta ne ovatkin erittäin yleisessä käytössä. Tavallisesti idiomit ovat affektiivisia ja humoristisia. Tässä suhteessa idiomien muistamiseen ja tunnistamiseen vaikuttavat myös aivopuoliskojemme erot: karkeasti ottaen vasen aivopuolisko käsittelee sääntöjä ja oikea juuri sellaisia kuvallisia, affektiivisia ja humoristisia ilmauksia kuin idiomit. Oikea aivopuolisko siis tavallaan »muistaa» nämä pitkät lausekkeet samaan tapaan kuin sanat, koska niillä on suuri havaintoarvo. Se, että idiomeja voidaan kuitenkin jossain määrin muunnella, kertoo aivopuoliskojen yhteispuolistä.

Yksi idiomien oppimista ja muistamista helpottava tekijä näyttää lisäksi olevan se, että idiomit ovat morfologisesti suhteellisen yksinkertaisia. Tyypillinen idiomirakentuu tutuista sanoista, joita käytetään merkitykseltään uutena yhdistelmänä tai normaalista poikkeavassa muodossa. Sanoja siis kierrätetään, mikä on taloudellista. Miksi keksiä joka asialle uusi nimitys, kun voimme kuvata sen hyvin yhdistelemällä jo olemassa olevia sanoja? Idiomit onkin tässä mielessä johtamiseen ja yhdistämiseen verrattava sananmuodostuskeino, joka on vain astetta syntaktisempi ja hyödyntää enemmän taivutusta.

Miten sanat ja idiomit ja muut leksikaaliset yksiköt sitten varastoituvat mieleen eli mentaalileksikkoon? Tätä ei tiedetä varmasti, mutta näyttää siltä, että sanat ja muut merkitystä kantavat kielen yksiköt eivät ole »paketteina» päässä olevassa leksikossa, vaan pikemminkin jakautuneina, verkoston noodeina, joita yhdistävät erivahvuiset linkit. Niinpä on pidettävä mielessä, että varastointi on metaforinen ilmaus, kun se kuvaa vahvan linkityksen ylläpitämiä yksiköitä kuten *t-a-l-o*, *koti-seutu* tai *mennä mönkä-än*. Näyttääkin ilmeiseltä, että mieli ei ole merkitysten ja muotojen lokerikko tai säiliö, vaan verkosto.

Yksi selitys idiomien harvahkoon tekstifrekvenssiin voi vielä löytyä seuraavan sivun sarjakuvastripistä, jossa Wagner on laatinut runon. Mikä tässä on huvittavaa? Miksi runo ei oikein toimi? Hyvä kielikuva on tuore ja omaperäinen, mitä taas idiomit ei enää ole — siitä on muodostunut kliše. Idiomeista onkin tullut kaikkien yhteistä omaisuutta. ■

LÄHTEET

RUHL, CHARLES 1989: *On monosemy: a study in linguistic semantics*. Albany, N. Y.: State University of New York Press.

OJUTKANGAS, KRISTA 2001: *Ruumiinosaanimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 845. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

MARJA NENONEN *Idiomit ja leksikko — lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 29. Joensuu: Joensuun yliopisto 2002.

Yleinen kielitiede, Joensuun yliopisto, 80101 Joensuu
Sähköposti: marja.nenonen@joensuu.fi

TIEDOKSI LUKIJOILLE

Kotikielen Seuran johtokunta on päättänyt uusia
Seuran nimen käännökset. Uudet nimet ovat

Society for the Study of Finnish
Société pour l'étude de la langue finnoise
Gesellschaft für die Erforschung der finnischen Sprache